

Δημήτρης Βλάχος, Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων Ροδόπης

Τι μπορεί να θυμάται μια φλόγα;

Σκέψεις για την Ιστορία και τη Μνήμη με αφορμή την παρουσίαση στην Ξάνθη του βιβλίου του Βασίλη Τσιαμπούση, *Γαλάζια Αγελάδα*, εκδ. Μεταίχμιο, 2013¹

Θα αρχίσω με ένα ερώτημα, το οποίο θα απαντήσω στο τέλος, παρακαλώντας για την υπομονή σας. Αφορμή γι' αυτό το ερώτημα στάθηκε το βιβλίο του Δραμινού συγγραφέα Βασίλη Τσιαμπούση με τον σουρεαλιστικό εκ πρώτης όψεως τίτλο «*Γαλάζια Αγελάδα*». Το ερώτημα είναι το εξής:

Γιατί γράφουμε λογοτεχνία (ποίηση και πεζογραφία) που έχει ως καμβά τραυματικά γεγονότα της σύγχρονης ιστορίας μας; Ποια ανάγκη οδηγεί έναν συγγραφέα, όπως καλή ώρα ο Βασίλης Τσιαμπούσης, να αφηγηθεί ιστορίες και να καταγράψει μαρτυρίες που ψηλαφούν τις παλιές πληγές στο σώμα τόσο της δικής του οικογενειακής όσο και της δικής μας συλλογικής εθνικής μνήμης; Γιατί ο ιστορικός και ο μυθιστοριογράφος σκύβουν πάνω από το σπαραγμένο σώμα της σύγχρονης ιστορίας μας και μιλούν –ή μήπως πενθούν– ο καθένας με τον τρόπο του, ο ιστορικός «ιστορικοποιώντας» το τραύμα κι ο μυθιστοριογράφος δίνοντας στους νεκρούς τη φωνή τους; Γιατί οι ιστορικοί μιλούν για τις πληγές μας και οι λογοτέχνες δίνουν σ' αυτές φωνή;

Αυτά τα ερωτήματα σας καλώ να τα στοχαστούμε στην πορεία της παρουσίασης, γιατί αυτό το μυθιστόρημα, ανάμεσα στα άλλα που πετυχαίνει, αναζωογονεί κι αυτά τα θεμελιώδη πρωταρχικά ερωτήματα και μας προσκαλεί να τα ζήσουμε κι όχι απλά να τα απαντήσουμε, δίνοντας μια επιπόλαιη συμβατική απάντηση. Άλλωστε, η αξία αυτού του βιβλίου –και κάθε βιβλίου ιστορικού ή λογοτεχνικού που τολμά να θίξει τα κοινωνικά επίμαχα ζητήματα του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής Ελλάδας– βρίσκεται όχι τόσο στην απάντηση που δίνει και στην ομοφωνία που προσδοκά μ' αυτήν, όσο στην αναζωογόνηση αυτής τούτης της ερώτησης: *Γιατί εντέλει γράφουμε την ιστορία των τραυμάτων μας; Γιατί δίνουμε με τη λογοτεχνία φωνή στις πληγές μας;*

Η *Γαλάζια Αγελάδα* είναι ένα ιστορικό μυθιστόρημα που εκτείνεται χρονικά από την Ελλάδα του Διχασμού του 1916, για να φτάσει με μία από τις φωνές του, τη

φωνή του αφηγητή – συγγραφέα Βασίλη Τσιαμπούση, μέχρι τις μέρες μας, το 2011. Ως ιστορικό μυθιστόρημα, βέβαια, έχει κάποιες ιδιαιτερότητες, που έχουν να κάνουν με την ιδιοσυγκρασία του ίδιου του συγγραφέα. Ο Βασίλης Τσιαμπούσης είναι δεξιοτέχνης της μικρής φόρμας, γι' αυτό και είναι γνωστός από τις συλλογές διηγημάτων του, ανάμεσά τους και το *Να σ' αγαπάει η ζωή*, που τιμήθηκε το 2004 από την Ακαδημία Αθηνών με το Βραβείο Πέτρου Χάρη. Η *Γαλάζια Αγελάδα* είναι το δεύτερο μυθιστορηματικό του εγχείρημα. Ωστόσο, οι αρετές του διηγηματογράφου τον ακολουθούν σε τέτοιο βαθμό, που έχεις την αίσθηση ότι τα 40 κεφάλαια – μαρτυρίες προσώπων τα περισσότερα– έχουν αυτοτέλεια τέτοια, ώστε να μπορούν να σταθούν το καθένα μόνο του ως μια ολοκληρωμένη αφήγηση. Ξέρει, άλλωστε, στη μικρή φόρμα να αφήνει τη συγκίνηση που αναβλύζει από μια σκηνή, μια εικόνα, ένα στιγμιότυπο, να λειτουργεί ως το αρχιμήδειο σημείο στήριξης ολόκληρης της αφήγησης. Σπονδυλωτή πολυφωνική αφήγηση, θα μπορούσα να χαρακτηρίσω το μυθιστόρημά του, με έντονη την προσωπική βίωση της ιστορίας. Περισσότερο μαρτυρίες μνήμης και λιγότερο ένα συμβατικό μυθιστόρημα.

Και εδώ έρχομαι σε ένα άλλο γνώρισμα, που καθιστά ιδιαίτερη τη μυθιστορηματική γραφή του Βασίλη Τσιαμπούση, κι αυτό είναι η ειλικρίνειά της. Ο Τσιαμπούσης ξέρει βέβαια την τέχνη να φτιάχνει παραμύθια, αλλά προκρίνει να πει την αλήθεια, τη δική του αλήθεια βέβαια, χωρίς εξεζητημένα λογοτεχνικά φτιασίδια. Δεν είναι αισθητιστής. Γι' αυτόν η λογοτεχνική γραφή καταξιώνεται στον βαθμό που αληθεύει, στον βαθμό δηλαδή που κατορθώνει να αποτυπώσει τη ζωή με τις αντιφάσεις και τις ακρότητές της, αλλά και με την ομορφιά των καθημερινών στιγμών της. Δεν ωραιοποιεί ούτε επινοεί μιαν άλλη ζωή, αλλά αποκαλύπτει αυτή τούτη την πραγματική ζωή. Σηκώνει το πέπλο της λήθης, που καλύπτει το σώμα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, και μας δείχνει το μεγαλείο και τη μικρότητα του ανθρώπου, χωρίς ο ίδιος να δικάζει ως υπερκριτής, αλλά και χωρίς να παραιτείται από τη διδαχή. Είναι ανθρωπιστής λογοτέχνης, στον βαθμό που πιστεύει ότι η λογοτεχνία και η ιστορία μπορούν να μας διδάξουν την πολιτική φρόνηση, αυτήν την τόσο πολύτιμη και αναγκαία αρετή σε οριακές καταστάσεις του ιστορικού βίου. Αφήνει τους άλλους να μιλήσουν, γιατί τους έχει όλους μέσα του, οικείους και ξένους, φίλους και εχθρούς. Στη *Γαλάζια Αγελάδα* θα βρούμε μάρτυρες, που αφηγούνται πραγματικές στιγμές της ζωής τους, κι όχι συμβατικούς λογοτεχνικούς

ήρωες, που υποδύονται ρόλους, σύμφωνα με το σενάριο που υπαγορεύει η ιδεολογική ορθοδοξία του σκηνοθέτη συγγραφέα.

Κεντρικός αφηγητής σ' αυτό το μυθιστόρημα (στα 15 από τα σαράντα κεφάλαια) είναι ο θεός του συγγραφέα Γιώργος Μούτσιος, βουλευτής Θεσσαλονίκης και υφυπουργός της Νέας Δημοκρατίας τη δεκαετία του '70, στενά δεμένος με την οικογένεια του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Η αφήγηση της άδικης και εγκληματικής εκτέλεσης του πατέρα του, του γιατρού Αθανάσιου Μούτσιου, βενιζελικού στις πολιτικές πεποιθήσεις, από τους Ελασίτες τον Σεπτέμβρη του 1944, λίγο πριν τα Δεκεμβριανά, ξετυλίγει το νήμα που φτάνει μέχρι και τον ίδιο τον συγγραφέα, τον εγγονό του Αθανάσιου Μούτσιου, τον Βασίλη Τσιαμπούση. Ο παππούς δεν γνώρισε ποτέ τον εγγονό του. Αυτό όμως δεν εμπόδισε τον εγγονό να συναντήσει τον παππού του μέσα από τη συγγραφή αυτού του μυθιστορήματος.

Στο μυθιστόρημα ακούμε κι άλλες φωνές από ομοϊδεάτες, αλλά και από ιδεολογικούς αντιπάλους του Γιώργου Μούτσιου. Το αποτέλεσμα είναι οι αφηγήσεις να καλύπτουν ένα ευρύ ιδεολογικό φάσμα από την άκρα εθνικιστική δεξιά μέχρι και τον πιο αδιάλλακτο κομμουνιστικό πυρήνα του ΕΑΜ. Και τα δύο αυτά άκρα έδωσαν στη βαρβαρότητα μια κατ' επίφαση ιδεολογία για να νομιμοποιήσουν τη σφαγή όσων χαρακτήριζαν ως αντιπάλους, να ξεκαθαρίσουν μαζί τους παλιούς προσωπικούς λογαριασμούς, να λεηλατήσουν τις περιουσίες τους και να σβήσουν εντέλει τη μνήμη τους. Ανάμεσα στα άκρα βρίσκουμε μετριοπαθείς εθνικιστές και κομμουνιστές, αλλά και απλούς ανθρώπους του λαού χωρίς ιδεολογικό στίγμα, που έδιναν τη δική τους μάχη, όχι μόνο εναντίον των Βουλγάρων κατακτητών, αλλά και εναντίον του παραλογισμού και της αγριότητας των ομοϊδεατών συντρόφων τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα φρόνησης στο βιβλίο ο Μπαρμπα-Θόδωρος, ο αρχηγός των Εθνικών Αντάρτικων Ομάδων του Παγγαίου (σελ. 77).

Βέβαια, το μυθιστόρημα του Βασίλη Τσιαμπούση δεν περιορίζεται στην περίοδο του Εμφυλίου, αλλά μέσα από την αφήγηση του νεοδημοκράτη βουλευτή Γιώργου Μούτσιου διατρέχει τη μεταπολίτευση και φτάνει μέχρι τις μέρες μας, δίνοντας μια εξαιρετικά ρεαλιστική εικόνα της παθολογίας της ελληνικής πολιτικής ζωής (ρουσφέτια, γενικευμένος λαϊκισμός, διασπάθιση δημοσίου χρήματος, ιδιοτέλεια πολιτικών, εσωκομματικός κανιβαλισμός). Και φυσικά συναντούμε

πληθώρα αναφορών του Μούτσιου στον Καραμανλή και σε μέλη της οικογένειάς του, στον Ευάγγελο Αβέρωφ, στον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, στον Κωστή Στεφανόπουλο και σε άλλους πολιτικούς της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Ωστόσο, αν και οι αφηγήσεις στη *Γαλάζια Αγελάδα* πολύ σωστά συνδέουν την εμφυλιακή και μετεμφυλιακή πολιτική ζωή με την παθολογία της ελληνικής πολιτικής μετά την πτώση της χούντας και τη μεταπολίτευση μέχρι τις μέρες μας, αυτό που προκάλεσε το ενδιαφέρον της μάλλον επιπόλαιης κριτικής ήταν οι μαρτυρίες των αφηγητών, που αφύπνισαν μνήμες για εγκλήματα του ΕΛΑΣ σε βάρος αθώων, όπως παρουσιάζεται εδώ ο γιατρός Αθανάσιος Μούτσιος, που απλά αρνήθηκαν να αποδεχτούν την ιδεολογική αυθεντία του ΕΑΜ και να υποταχτούν στην κυριαρχία του. Από αυτήν την άποψη η *Γαλάζια Αγελάδα* του Βασίλη Τσιαμπούση συνδέθηκε με την *Ορθοκωστά* του Θανάση Βαλτινού (1994). Και τα δύο μυθιστορήματα αποκαθλώνουν την αγιογραφία του ΕΑΜ, που καλλιέργησε η αριστερή ιστοριογραφία ιδιαίτερα μετά τη μεταπολίτευση, κι αυτό φυσικά δεν ήταν ευχάριστο σε εκείνους που επένδυναν πολιτικά σ' αυτήν. Η «ερυθρά τρομοκρατία» σε βάρος άλλων μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων (η εξόντωση του 5/42 Συντάγματος του Δημήτριου Ψαρρού και της ΕΚΚΑ το 1944, για παράδειγμα), αλλά και απλών ιδεολογικών αντιπάλων, όπως ο γιατρός Αθανάσιος Μούτσιος στο μυθιστόρημα του Βασίλη Τσιαμπούση, ήταν ιδιαίτερα αισθητή από το 1943 έως το τέλος του 1944. Με την ερυθρά τρομοκρατία συμπορευόταν βέβαια την ίδια περίοδο και η αντικομμουνιστική ακροδεξιά λευκή τρομοκρατία, που έφτασε στο απόγειό της μετά την ήττα του ΕΛΑΣ στα Δεκεμβριανά. Θύτες και θύματα εναλλάσσονταν στους ρόλους τόσο γρήγορα στα χρόνια εκείνα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση σε εκείνους που θα ήθελαν μια ιστορία με σαφή και αυστηρά περιγράμματα καλών και κακών, δικαίων και αδίκων, αθώων θυμάτων και εγκληματιών θυτών. Κι αν η ιστοριογραφία, εκλογικεύοντας και υπακούοντας σε προκατασκευασμένα ιδεολογικά σχήματα, μπορεί να δώσει ένα τέτοιο καθαρό προϊόν, η μνήμη αντιδρά.

Είναι γεγονός πως απέναντι στην ιστορία των εκάστοτε νικητών–θυτών στέκεται η μνήμη των νικημένων–θυμάτων. Η οικογενειακή μνήμη, κατά κύριο λόγο, εκδικείται την επίσημη ιστορία με τον δικό της τρόπο. Η μνήμη διασώζει μέσω της προφορικής αφήγησης των επιζώντων μελών της τραυματισμένης οικογένειας και μέσω της τέχνης (λογοτεχνία, τραγούδι, κινηματογράφος) αυτά τα γεγονότα, τα οποία

καλύπτει έντεχνα με τη λήθη η επίσημη ιστορία ως εκλογικευμένη ανασυγκρότηση του παρελθόντος. Η μνήμη της οικογένειας του αδικοσκοτωμένου γιατρού Αθανάσιου Μούτσιου τον Σεπτέμβρη του 1944 από Ελασίτες ορθώνεται απέναντι στην επίσημη ιστορία, που ήθελε το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ άσπιλο και αμόλυντο από το αίμα αθώων, τους οποίους χαρακτήριζε συλλήβδην ως προδότες, μοναρχοφασίστες κ.ο.κ. Το ίδιο βέβαια συναντήσαμε και αντιστρόφως, με την εθνικιστική δεξιά να χαρακτηρίζει συλλήβδην τους αντιπάλους της ως προδότες Εαμοβούλγαρους και Κομμουνιστοσυμμορίτες. Ιδιαίτερα στην περίοδο της μεταπολίτευσης, η οικογενειακή μνήμη των αριστερών θυμάτων του Εμφυλίου αντιστάθηκε στην επίσημη ιστορία της δεξιάς νικήτριας παράταξης. Ιστορία (επίσημη) και Μνήμη (οικογενειακή και προσωπική) αντιμάχονται η μια την άλλη, επιζητώντας η πρώτη την αδιαμφισβήτητη κυριαρχία στο εθνικό αφήγημα και η άλλη τη δικαίωση, ακόμη και μετά τον θάνατο των πρωταγωνιστών-θυμάτων. Η μνήμη μάλιστα, κυρίως μετά θάνατον, διεκδικεί το δικαίωμα των νεκρών για μιαν άλλη ζωή.

Η μνήμη λοιπόν εκδικείται την ιστορία, αλλά δεν μπορεί να γίνεται και τύραννος της ίδιας της ζωής, γιατί στην περίπτωση της υπερμνησίας, όπως και στην περίπτωση της αμνησίας και της λήθης, καταστρέφεται η ίδια η ζωή της πολιτικής κοινότητας του έθνους. Έχω την αίσθηση ότι η αφύπνιση της μνήμης σε αυτό το βιβλίο του Βασίλη Τσιαμπούση είναι μετρημένη, ορθώνεται με αξιοπρέπεια απέναντι στην τυραννία της επίσημης ιστορίας, που εξιδανικεύει τους δικούς μας ενώ δαίμονοποιεί στο σύνολό τους όλους τους αντιπάλους και, χωρίς να γίνεται η ίδια αλαζονική και εκδικητική, προτείνει στην ιστοριογραφία τη σωστή αναλογία μνήμης και λήθης. Φυσικά, αυτή η πρόταση απευθύνεται σε εκείνη την ιστοριογραφία, που θέλει εκτός από επιστημονική και ιδεολογική συνέπεια να έχει και ηθικό έρεισμα, που σημαίνει να έχει το θάρρος, έστω και μετά από χρόνια, να αποκαθιστά την αδικία. Αυτό είναι ζήτημα πρωτίστως ηθικό και πολιτικό και όχι απλώς και μόνον ιστοριογραφικό και επιστημολογικό.

Μνήμη και Λήθη στη σωστή αναλογία, λοιπόν. Αυτό είναι το ζητούμενο, για να μη σβήσει η φλόγα της ζωής, την οποία συντηρούν η ιστορία και η λογοτεχνία, η εκλογίκευση και η εκδραμάτιση/ανάδυση του τραύματος (acting out), η αντικειμενοποίηση της γνωσιακής ιστορικής διαδικασίας και η συναισθηματική λογοτεχνική της αντίστιξηⁱⁱ.

Η φλόγα θυμάται; Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης απαντά σ' αυτό το ερώτημα με τον δικό του τρόπο ως εξής:

«Τι μπορεί να θυμάται μια φλόγα; Α θυμηθεί λίγο λιγότερο απ' ό,τι χρειάζεται, σβήνει· α θυμηθεί λίγο περισσότερο απ' ό,τι χρειάζεται, σβήνει. Να μπορούσε να μας διδάξει, όσο ανάβει, να θυμόμαστε σωστά»ⁱⁱⁱ.

Το μυθιστόρημα αυτό του Βασίλη Τσιαμπούση, 70 χρόνια μετά το συμβάν του θανάτου του παππού του, και αφού έχουν πεθάνει σχεδόν όλοι οι μάρτυρες του δράματος του Εμφυλίου, έρχεται να μας διδάξει να θυμόμαστε σωστά. Χωρίς εμπάθεια, χωρίς μνησικακία, αλλά και χωρίς εκείνη την ασεβή λήθη, που αρνείται στους νεκρούς το δικαίωμα της ταφής.

Αρκετά όμως μίλησα για τη σχέση ιστορίας και μνήμης, με αφορμή το τραυματικό αυτό συμβάν εκκίνησης του μυθιστορήματος. Θέλω τώρα να κάνω μια αναφορά σ' αυτό που ονόμασα ειλικρίνεια της γραφής του Βασίλη Τσιαμπούση, που είναι και η κατεξοχήν δύναμή του. Η ειλικρίνεια της γραφής του αποκαλύπτεται στην ανθρωπολογία του και φυσικά στον τρόπο αυτής τούτης της γραφής του, στο πώς δηλαδή λέει τις μεγάλες αλήθειες. Και εδώ θα ακούσουμε παραδειγματικά αποσπάσματα του λόγου του, αντιπροσωπευτικά της σκέψης του. Γράφει σχετικά (σελ. 57-58) :

«Ειδικά, πάντως, για την Ανατολική Μακεδονία, που ήταν βουλγαροκρατούμενη περιοχή, πιστεύω ότι η εμφύλια βία στηρίχτηκε σε έναν ανώμαλο ψυχισμό, που διαμορφώθηκε από το 1941 έως το 1944 αλλά και από τις προηγούμενες βουλγαρικές κατοχές. Οι άνθρωποι δηλαδή είχαν εξοικειωθεί σε τέτοιο βαθμό με τον θάνατο, τα αντίποινα, τις ομαδικές εκτελέσεις, τις πυρπολήσεις σπιτιών, τη δημόσια περιφορά πτωμάτων και την έκθεσή τους σε κοινή θέα, που μπορούσαν να κάνουν τα πιο απάνθρωπα πράγματα χωρίς να αισθάνονται την παραμικρή ενοχή.

Και θέλω ακόμη να προσθέσω, όχι ως δικαιολογία αλλά ως εξήγηση για τις απάνθρωπες συμπεριφορές, ότι αυτός που βασάνιζε τον αντίπαλο, αυτός που τον σκότωνε, πίστευε, όσο κι αν ακούγεται παράξενο, ότι κάνει κάτι το σωστό, γι' αυτό και αισθανόταν ηθική ικανοποίηση. Και αν εξαιρέσει κανείς τα φονικά που γίνονταν για λόγους προσωπικής αντεκδίκησης και που δεν ήταν λίγα εκείνη την εποχή, ο

βασανισμός και η εξόντωση εν ψυχρώ ενός άγνωστου ιδεολογικού εχθρού ισοδυναμούσε για τον βασανιστή ή τον εκτελεστή με... ξεμαγάρισμα του τόπου. Και όσο πιο φριχτός ήταν ο τρόπος της εξόντωσης του αντιπάλου, τόσο πιο ισχυρό ήταν και το μήνυμα που θα έστελνε η θανάτωσή του και τόσο μεγαλύτερος ο φόβος που θα προκαλούσε στον αντίπαλο και σ' εκείνους που τον συμπαθούσαν ή τολμούσαν να τον βοηθούν. Εννοείται ότι τέτοιες ακραίες ιδέες τις ενστερνίζονταν με φανατισμό όσοι είχαν τυφλή βεβαιότητα για το δίκαιο του αγώνα τους –αυτοί δηλαδή που είναι οι πιο επικίνδυνοι σε όλες τις εποχές–, οι απαίδευτοι και οι αφελώς σκεπτόμενοι –αυτοί δηλαδή που ονειρεύονται παραδείσους ακόμα και ζυπνητοί–, αλλά και εκείνοι που μεθούσαν από την αίσθηση της δύναμης που τους πρόσφερε το αλκοόλ της περιστασιακής εξουσίας».

Η αντιφατικότητα του ανθρώπου, το μεγαλείο και η μικρότητά του, αποκαλύπτεται λοιπόν μέσα από τις μαρτυρίες των αφηγητών του Βασίλη Γσιαμπούση στις οριακές καταστάσεις της Βουλγαρικής Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Ο πόλεμος γίνεται δάσκαλος της βίας, καθώς αφαιρεί λίγο λίγο τις ευκολίες της καθημερινής ζωής, θολώνει τον νου, συσκοτίζει την κρίση, αποχαλινώνει τα ένστικτα, αφυπνίζει τα πάθη (φθόνος, απληστία, μνησικακία, εκδικητικότητα) και καταργεί κάθε έννοια δικαιοσύνης και ανθρωπιάς. Αυτά μας διδάσκει ο Θουκυδίδης στην παθολογία του εμφυλίου πολέμου της *Ιστορίας* του (III,82-84), 2400 χρόνια πριν. Κι ο Σεφέρης πάλι, που έζησε την περίοδο που πραγματεύεται το μυθιστόρημα του Βασίλη Γσιαμπούση, συνοψίζει τη θουκυδίδεια ανθρωπολογία στους εμβληματικούς στίχους του από τον «Τελευταίο Σταθμό» στις παραμονές των Δεκεμβριανών (Οκτώβρης 1944):

Εύκολα τρίβεται ο άνθρωπος μες στους πολέμους.

ο άνθρωπος είναι μαλακός, ένα δεμάτι χόρτο.

χειλία και δάχτυλα που λαχταρούν ένα άσπρο στήθος

μάτια που μισοκλείνουν στο λαμπύρισμα της μέρας

και πόδια που θα τρέχανε, κι ας είναι τόσο κουρασμένα,

στο παραμικρό σφύριγμα του κέρδους.

Ο άνθρωπος είναι μαλακός και διψασμένος σαν το χόρτο,

άπληστος σαν το χόρτο, ρίζες τα νεύρα του κι απλώνουν.

σαν έρθει ο Θέρος

προτιμά να σφυρίζουν τα δρεπάνια στ' άλλο χωράφι

σαν έρθει ο Θέρος

άλλοι φονάζουνε για να ξορκίσουν το δαιμονικό

άλλοι μπερδεύονται μες στ' αγαθά τους, άλλοι ρητορεύουν

Αλλά τα ξόρκια τ' αγαθά τις ρητορείες,

σαν είναι οι ζωντανοί μακριά, τι θα τα κάνεις;

Ο Βασίλης Τσιαμπούσης επαληθεύοντας τον Θουκυδίδη και τον Σεφέρη, γράφει (σελ. 102-103):

«Εσύ, λοιπόν, ψάχνεις να βρεις στοιχεία αδιάσειστα αλλά ποιος από όσους έζησαν εκείνες τις σκηνές μπορεί να είναι αντικειμενικός; Κατά τη γνώμη μου κανείς! Από την άλλη, πολλά χάθηκαν με τον φυσικό θάνατο εκείνων που θα μπορούσαν να τα μαρτυρήσουν, άσε που ούτε εκείνοι θα μπορούσαν να τα αφηγηθούν χωρίς παράσιτα υποκειμενισμού...»

Η ιστορία, φίλε μου, δεν είναι θετική επιστήμη. Κι άμα τη χρησιμοποιείς με πρόθεση να επαληθεύσεις μαθηματικά τα πιστεύω σου ή να τεκμηριώσεις τις προκαταλήψεις που σου γεννήθηκαν, γίνεται κινούμενη άμμος και σε καταπίνει.

Κατόπιν τούτου, δεν έχει νόημα να χρησιμοποιήσεις το υλικό που μάζεψες για να εξηγήσεις «ιστορικά» τους λόγους, για τους οποίους σκότωσαν τον γιατρό, και να καταδικάσεις σαν παντογνώστης δικαστής τους φονιάδες του.

Η ουσία, μετά από τόσα χρόνια, είναι να αφηγηθείς ό,τι έμαθες γι' αυτόν, ό,τι άκουσες για την επιστημονική του ακεραιότητα, για την περηφάνια του, τον πατριωτισμό του..., για όλα όσα σου προσφέρουν ικανοποίηση ότι είσαι απόγονος ενός τίμιου ανθρώπου που πλήρωσε με τη ζωή του το ότι βρέθηκε μέσα στη δίνη δεινών περιστάσεων...

Αυτή είναι η μόνη αλήθεια που μπορείς να καταθέσεις, χωρίς να κινδυνεύεις να πέσεις στην παγίδα της αναμόχλευσης των παλαιών παθών, που μόνο αδιέξοδες αντιδικίες θα μπορούσαν να προκαλέσουν και να γεμίσουν με πικρία εσένα και τους άλλους...»

Κατά τα άλλα, αυτός ο λαός, που συμμετείχε στην αντίσταση κατά των Βουλγάρων κατακτητών, είτε παίρνοντας τα όπλα και βγαίνοντας στο βουνό είτε πληρώνοντας με το αίμα αθώων το τίμημα της αντίστασης ως αντίποινα, θα δώσει παραδείγματα και μικρόψυχου καιροσκοπισμού, αλλά και ανθρωπιάς και αυτοθυσίας. Απλοί χωρικοί, που είχαν μαζέψει τα όπλα όταν έσπασε το μέτωπο και υποχωρούσε ο ελληνικός στρατός μαζί με το αγγλικό εκστρατευτικό σώμα, τα πουλούσαν στους αγωνιστές της Πανελληνίας Απελευθερωτικής Οργάνωσης, που ήταν αξιωματικοί του ελληνικού στρατού οι περισσότεροι, έναντι τιμήματος σε χρυσές λίρες : *«Τόσα για να πάρεις ένα αυτόματο, τόσα για τα πυρομαχικά και τα λοιπά. Βρήκαν, δηλαδή, ευκαιρία οι αθεόφοβοι εκείνες τις μαύρες ώρες να κερδοσκοπήσουν (σελ. 95)»*. Στα σπίτια των γειτόνων του γιατρού βρέθηκαν στρωμένα χαλιά, σκεπάσματα των καναπέδων και κεντήματα, που άρπαζαν από το σπίτι του μετά την εκτέλεσή του από τους Ελασίτες. Το πλιάτσικο ήταν συνήθης πρακτική την περίοδο εκείνη του Εμφυλίου. Δεν είχε καμία απολύτως σημασία η απόδειξη της κατηγορίας που βάραινε το υποψήφιο θύμα. Γιατί, όπως μας θυμίζει ο κεντρικός αφηγητής και γιος του γιατρού Γιώργος Μούτσιος, *«κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο, άμα σε έλεγαν προδότη ή αντιδραστικό ή κομμουνιστή, ήταν αδύνατον να αποκρούσεις την κατηγορία. Ό,τι κι αν έλεγες, ό,τι κι αν έκανες, ίσχυε αυτό που οι αντίπαλοι σου είχαν προσάψει (σελ. 89)»*.

Τι άξιζε, λοιπόν, εκείνο το διάστημα μια ανθρώπινη ζωή; Λιγότερο κι από μια αγελάδα! Και εκτός από τους Βουλγάρους, και τα λαϊκά δικαστήρια και τ' ανταρτοδικεία θέριζαν για ψύλλου πήδημα (σελ. 78). Άλλος ένας μύθος της αριστεράς, που κλονίζεται απ' αυτό το βιβλίο, αφορά στη λειτουργία και την υποτιθέμενη αμεροληψία των λαϊκών δικαστηρίων στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές του ΕΛΑΣ. Η ιστορία έρχεται πάλι με καθυστέρηση να επιβεβαιώσει την οικογενειακή μνήμη και στην περίπτωση αυτή. Όσο διαβλητά ήταν τα στρατοδικεία του Εθνικού Στρατού, που με συνοπτικές διαδικασίες έστελναν στο θάνατο όσους αντιμετώπιζαν της κατηγορία της προδοσίας, άλλο τόσο διαβλητά ήταν και τα ανταρτοδικεία του ΕΛΑΣ, παρά τον εξωραϊσμένο τους τίτλο «λαϊκά δικαστήρια».

Η κοινοτοπία του κακού!^{iv} Έτσι περιέγραψε η Χάννα Άρεντ, με αφορμή τη δίκη του υπεύθυνου για την εξολόθρευση έξι εκατομμυρίων Εβραίων, Άντολφ Άιχμαν, το γεγονός ότι δεν είναι ανάγκη κάποιος να ξεχωρίζει ως προς την ευφυΐα, την εκπαίδευση, την ιδεολογία, την ψυχοπαθολογία, ώστε να διαπράξει το μεγάλο κακό και το πιο ειδεχθές έγκλημα. Δεν είναι ανάγκη το κακό να έχει ως φορέα ένα εξαιρετικό άτομο. Το κακό και το πιο αποτρόπαιο έγκλημα μπορεί να διαπραχτούν από έναν συνηθισμένο και κανονικό άνθρωπο που κάνει απλά τη δουλειά του, όπως για παράδειγμα ο συνταγματάρχης των SS και επικεφαλής του γραφείου των εβραϊκών υποθέσεων, Άντολφ Άιχμαν, που αναφέραμε. Ο Βασίλης Τσιαμπούσης δείχνει και κάτι άλλο, που όλοι θέλουμε να το ξεχνάμε. Δεν είναι ανάγκη να κάνει κάποιος το κακό, διεκπεραιώνοντας με υπηρεσιακή ευσυνειδησία την εργασία του. Μπορεί να δείξει την πιο απάνθρωπη βαρβαρότητα και τα πιο άγρια σαδιστικά ένστικτα ένα «καλό ανθρωπάκι, ήσυχο και λιγομίλητο», όπως γράφει κι ο Τσιαμπούσης στο βιβλίο του (σελ. 107) για έναν από τους βασανιστές του παππού του, χωρίς να υπάρχει καμία υπηρεσιακή σκοπιμότητα που να απαιτεί αυτή τη βαρβαρότητα. Το κακό δεν διαπράττεται απλά και μόνον από συνηθισμένους ανθρώπους, αλλά τους μεταμορφώνει σε τέρατα λόγω της σκοτεινής έλξης που ασκεί πάνω τους σε οριακές καταστάσεις, όπως είναι ο πόλεμος.

Το σχετικό απόσπασμα από το βιβλίο του Τσιαμπούση, δια μέσου του αφηγητή του Γιώργου Μούτσιου, απευθύνει ένα ανοιχτό ερώτημα προς όλους μας, ένα ερώτημα ανοιχτή πληγή για τις ακρότητες, στις οποίες μπορεί να φτάσει η ανθρώπινη φύση σε σκοτεινές εποχές: *«Τι μετέτρεψε έναν φιλήσυχο χωρικό σε αδίσταχτο βασανιστή; Η αγριότητα που κρύβουμε όλοι μέσα μας και που κάτω υπό ορισμένες συνθήκες φουντώνει και θολώνει το μυαλό και την καρδιά; Η μήπως αυτό που είπε και ο Μαρξ, ότι οι επαναστατικές ιδέες μετατρέπουν τις μάζες σε ηφαίστειο και η λάβα του στο πέρασμά της κατακαίει τα πάντα; (σελ. 107)».*

Υπάρχουν όμως αντιστικτικά και τα παραδείγματα της αυτοθυσίας και της ανθρωπιάς εκείνων που για αξίες, όπως η φιλία και η δικαιοσύνη, διακινδύνευσαν ή και έχασαν ακόμη και τη ζωή τους για να σώσουν μιαν άλλη ζωή, ακόμη κι αν τελικά δεν τα κατάφεραν, όπως ο Παπατζιάμος, παλιός κομμουνιστής, που στην Κατοχή ανέβηκε στο βουνό αντάρτης του ΕΛΑΣ και προσπάθησε μάταια να σώσει τον γιατρό (σσ. 104-105). Υπάρχει και η περίπτωση του αντισυνταγματάρχη Αβδελά, ο οποίος

πήγε να διαπραγματευτεί μαζί με τον Αμερικανό ταγματάρχη Κιτκάτ την απελευθέρωση του γιατρού. Τελικά οι Ελασίτες συνέλαβαν τον Αβδελά και ύστερα από δέκα μέρες τον σκότωσαν εν ψυχρώ. Βέβαια κι οι εθνικιστές του Αντωντσαούς σκότωσαν 16-19 (17 αναφέρει ο Γιώργος Μούτσιος) ανυποψίαστους αντάρτες του ΕΛΑΣ, που τους περίμεναν ειρηνικά να συνεορτάσουν την Πρωτοχρονιά του 1944. Δεν υπήρχε τότε εμπιστοσύνη ούτε σεβασμός σε αρχές, παρά μόνο ένας αδυσώπητος αγώνας ανάμεσα στους εθνικιστές Πόντιους Οπλαρχηγούς του Αντώνη Φωστηρίδη και τον ΕΛΑΣ, για επιβίωση και κυριαρχία στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Ο αντισυνταγματάρχης Αβδελάς, όμως, έχασε τη ζωή του, προσπαθώντας να σώσει μια άλλη ζωή. Αυτά γίνονται στα 1944, λίγο πριν τα Δεκεμβριανά της Αθήνας, αλλά οι πόλεμοι της μνήμης συνεχίζονται και μετά τον θάνατο των πρωταγωνιστών τους. Έτσι η προτομή του Αβδελά που είχε στηθεί στη Δράμα μπροστά στο μέγαρο της Ταξιαρχίας, κλάπηκε το 1981 ή καταστράφηκε, όπως αναφέρει ο Γιώργος Μούτσιος. Η εθνική συμφιλίωση επέβαλε τότε τη λήθη.

Βέβαια το μυθιστόρημα του Τσιαμπούση δεν αποτυπώνει μόνο τη φρίκη των ακροτήτων και την αντιφατικότητα του ανθρώπου, αλλά έχει και χιούμορ στην περιγραφή της πικρής καθημερινότητας συνηθισμένων περιστατικών της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Θύματα τώρα ήταν οι ηττημένοι και στο σύνολό τους στιγματισμένοι ως κομμουνιστές από τους νικητές της δεξιάς παράταξης. Γράφει (σσ. 212-213):

«Γυρίζουμε και οι τρεις και παρουσιαζόμαστε «αυτοβούλως». Εμένα με ανακρίνει ο υποδιοικητής της υπηρεσίας. «Δεν είναι δυνατόν», μου λέει, «εσύ, από οικογένεια εθνικοφρόνων, με νεκρούς στον συμμοριτοπόλεμο, να παρασύρεσαι απ' τους κομμουνιστάς». «Ποιους κομμουνιστάς;», ρωτάω μ' έκπληξη. «Ο πατέρας του Τ. ήταν παλιά κομμουνιστής», μ' απαντάει. «Έπαιζε και σέντερ μπακ στη «Φλόγα»!». Ενώ εγώ τον κοιτούσα μ' απορία –δεν είχα ακούσει ποτέ μου ως τότε ομάδα με τέτοιο όνομα–, αυτός συνεχίζει: «Το 1944, όταν οι Εαμίτες κατέλαβαν τη Δράμα για πέντε μήνες, διέλυσαν τη «Δόξα» και την «Ελπίδα» κι έκαναν μια ομάδα με άσπρα σώβρακα και κόκκινες φανέλες, θαρρείς πως έβλεπες την Εθνική Ρωσίας!». «Κι αφού διέλυσαν τη «Δόξα» και την «Ελπίδα» με ποιον έπαιζαν;», ρωτάω. «Σ' όλες τις πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης είχαν ιδρύσει μπολσεβίκικες ομάδες κι έπαιζαν μεταξύ τους!».

Τότε κατάλαβα γιατί ο φίλος μου δεν μπορούσε να πάρει χαρτί απορίας, για να τρώει δωρεάν στη φοιτητική λέσχη, παρ' όλο που τα οικονομικά της οικογένειάς του ήταν για κλάματα. Από την άλλη μου κακοφάνηκε, που την ιστορία του πατέρα του την είχε κρατήσει κρυφή από μένα.

Επειδή όμως δεν ήμουν διατεθειμένος ν' αφήσω τον γαλονά να μου τα χώνει, του λέω: «Καλά, η «Δόξα» και η «Ελπίδα» υπήρχαν επί βουλγαρικής κατοχής;». Εκεί που χαμογελούσε σαδιστικά, σοβάρεψε. «Γιατί, άμα είχαν διαλυθεί στην Κατοχή», συνέχισα, «πώς τις διάλυσε έπειτα και το ΕΑΜ;». Το πρόσωπό του άλλαξε χρώμα. «Εσύ...», μου λέει, «έχεις επηρεαστεί άσκημα απ' τα «κουμμούνια»!».

««Κουμμούνι» ο Μπάμπης Τ.;», έβαλα τα γέλια. «Αυτός ξημεροβραδιάζεται στα καφενεία παίζοντας τάβλι και χαρτιά!». «Και ο Πάρης Χ.;», μου κάνει ρελάνς. «Που η οικογένειά του είναι κόκκινοι ως τον λαιμό;». «Τι δουλειά έχει με την υπόθεσή μας ο Χ.;». «Ε, πώς;», μου λέει. «Δεν κάνεις και μ' αυτόν παρέα; Ξέρεις τι έλεγε τις προάλλες ο πατέρας του σε μια συζήτηση; Ότι ο μεγαλύτερος τερματοφύλακας όλων των εποχών ήταν ο Λεβ Γιασίν!». «Σοβαρά;». «Ε, πώς, επειδή εσείς αυτά δεν τα προσέχετε!».

Θα παραλείψω τις πλούσιες αναφορές του μυθιστορήματος στα εσωτερικά της Δεξιάς παράταξης από το τέλος του Εμφυλίου μέχρι τις μέρες μας, κάθε άλλο παρά κολακευτικές. Άλλωστε, κανιβαλικές και ανθρωποφαγικές πρακτικές μεταξύ «συντρόφων και συναγωνιστών» είναι γνωστές στο εσωτερικό όλων των κομμάτων, που διεκδίκησαν ή άσκησαν εξουσία. «Ψυχές μαραγκιασμένες από δημόσιες αμαρτίες» οι περισσότεροι πολιτικοί την περίοδο αυτή (μόνο αυτή άραγε;), για να θυμηθούμε πάλι τον Σεφέρη. Θα παραλείψω και την εξαιρετική περιγραφή του νικημένου ανθρώπου στα γεράματά του. Πόσο μαλακώνουν κάποιοι, κάνοντας τον απολογισμό της ζωής τους, λίγο πριν φύγουν από αυτόν τον κόσμο, όπως ο θείος του Βασίλη Τσιαμπούση, ο Γιώργος Μούτσιος; Θα σταθώ όμως λίγο στη συγκινητική εικόνα δυο ανθρώπων ερωτευμένων στα νιάτα τους, που τους χώρισε ο Εμφύλιος και η πολιτική (αυτή στο ΕΑΜ κι αυτός στα Εθνικά Αντάρτικα) και βρίσκονται ξανά στα γεράματα. Νικημένοι και οι δυο από τη ζωή, μόνοι, ύστερα από τον θάνατο των συζύγων τους, συναντιούνται ύστερα από τόσα χρόνια στο χωριό τους. Εκείνη, η Καίτη, η παλιά του συμμαθήτρια, του φέρνει πίτα στο σπίτι του. Την έφτιαξε η

εγγονή της. Εκείνος, ο Γιώργος, τη συνοδεύει στην εξώπορτα. Τη βλέπει να απομακρύνεται με κουρασμένα βήματα και γερμένους ώμους. Και βλέποντάς τη συλλογιέται ότι ο άνθρωπος είναι το βλέμμα του. Γράφει (σελ. 298) :

«Τη βλέπω ν' απομακρύνεται με κουρασμένα βήματα και γερμένους ώμους. Για πρώτη φορά στη ζωή μου συνειδητοποιώ ότι ένας άνθρωπος, του οποίου δεν βλέπεις τα μάτια, δείχνει πιο γερασμένος απ' όσο είναι πραγματικά. Γιατί από κάποια ηλικία κι έπειτα μόνο το βλέμμα και η έκφραση αποδεικνύουν ότι δεν είμαστε κοτόπουλα που τα έχουν ήδη αποκεφαλίσει αλλά μπορούν για λίγο ακόμα να πηγαίνουν. Και βέβαια η ανάμνηση της ομορφιάς μιας γυναίκας που πέρασαν τα χρόνια της κάνει ακόμα χειρότερο τον ζεπεσμό της.

Μετά την απελευθέρωση όλη η οικογένεια της Καίτης κυνηγήθηκε άγρια. Ιδίως ο πατέρας της πλήρωσε τη στράτευσή του στην Αριστερά με απανωτές εξορίες και διώξεις. Όπως εμάς, κόπηκε και το δικό του χαμόγελο με άλλο τρόπο. Για να γλιτώσει από το κυνηγητό, έφυγε στην Αθήνα, να χωνευτεί μέσα στο πλήθος. Δεν ξαναγύρισε ποτέ στο χωριό, πέθανε και τον έθαψαν εκεί, μια αγριόριζα κακοφτυμένη σε ξένα χώματα.

Και να, μετά από τόσα χρόνια, έρχεται η παλιά μου συμμαθήτρια –πού πήγε ο μαγεμένος αέρας που την ακολουθούσε!–, και μου φέρνει πίτα, μια ενέργεια, υποθέτω, συμβολική. Να πεθάνουμε μεθαύριο χωρίς να σέρνουμε στο σάβανό μας βαρίδια. Να συμφιλιωθούν και οι πεθαμένοι μας».

Ύστερα από αυτές τις σύντομες στάσεις και τις επιλεγμένες αναγνώσεις ήρθε η ώρα να αναμετρηθούμε με το θεμελιώδες ερώτημα, που τέθηκε στην αρχή με αφορμή το βιβλίο αυτό του Βασίλη Γσιαμπούση. Και είναι ένα ερώτημα, που δεν αφορά μόνο τον ίδιο τον συγγραφέα, αλλά κι εμάς. Μας αφορά στο βαθμό, που είτε το έχουμε ήδη αντιμετωπίσει ή θα το αντιμετωπίσουμε στο μέλλον: *Γιατί εντέλει γράφουμε την ιστορία των τραυμάτων μας; Γιατί δίνουμε με τη λογοτεχνία φωνή στις πληγές μας; Γιατί νιώθουμε την ανάγκη να αφηγηθούμε τις ιστορίες που μας πλήγωσαν; Δεν θα ήταν καλύτερα να τις θάβαμε στη σιωπή;*

Απάντηση στο ερώτημα έδωσαν ο γιος και ο εγγονός του αδικοσκοτωμένου γιατρού Αθανάσιου Μούτσιου. Και ο γιος του, ο βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας

Γιώργος Μούτσιος, και ο εγγονός του, Βασίλης Τσιαμπούσης, έκαναν το χρέος απέναντι στον νεκρό τους, που δεν είναι άλλο από την ταφή του. Και αναφέρομαι όχι στην πρώτη και τυπική θρησκευτική ταφή, αλλά στη δεύτερη, που είναι η ταφή του παρελθόντος με τη μεταποίηση του σε αφήγηση, ιστορική και μυθιστορηματική. Η δεύτερη αυτή ταφή του γιατρού, η μυθιστορηματική γραφή, είναι σημαντικότερη για την οικογένεια και την κοινωνία. Ταφή τελετουργική και συμβολική συνάμα, που συντελέστηκε με την αφήγηση της ιστορίας από τον γιο και με τη συγγραφή του μυθιστορήματος από τον εγγονό. Η τελευταία παράγραφος του μυθιστορήματος είναι αποκαλυπτική για τη σημασία της δεύτερης αυτής ταφής με την περιποίηση του οικογενειακού τάφου από τον Γιώργο Μούτσιο (σσ. 298-299):

Προχτές πήγα στον τεχνίτη, που έχει εργαστήριο κοπής μαρμάρων στη Νέα Μπάφρα και κάνει όλους τους τάφους στην περιοχή. «Σίγουρη δουλειά», τον πείραξα. Του ζήτησα να περιποιηθεί τον οικογενειακό μας τάφο, να μην παίρνει νερά από το πλάι, και ν' αλλάξει την ταφόπλακα. Εκεί που γράφει «Εσφαγιασθή υπό των κομμουνιστοσυμμοριτών», κάτω από τ' όνομα του πατέρα μου, να γράψει: «Ιατρός, 1882-1944». «Επαγγέλματα δεν βάζουμε πια», μου είπε. «Όπως λέει η νεκρώσιμη ακολουθία, τι κι αν αυτός που πέθανε ήταν βασιλεύς ή στρατιώτης, πλούσιος ή πένης, δίκαιος ή αμαρτωλός;». «Για γιατρούς το τροπάριο δεν λέει τίποτε!», έκανα χιούμορ. «Γι' αυτό θα το γράφεις, όπως σου το είπα... Εξάλλου, σ' αυτήν ειδικά την πλάκα έχει μεγάλη σημασία...».

Ο γιος του γιατρού Αθανάσιου Μούτσιου, ο Γιώργος Μούτσιος, που ένιωθε ενοχές για την εκτέλεση του πατέρα του από τους Ελασίτες γιατί, όπως πίστευε, έγινε αυτός η αιτία του θανάτου του, παρακούοντας τον και βγαίνοντας στο βουνό με τους εθνικιστές αντάρτες, τώρα, γέρος πια ο ίδιος, συμφιλιώνεται με τον νεκρό πατέρα του με τη μεσολάβηση του εγγονού, Βασίλη Τσιαμπούση. Γιος κι εγγονός περισυλλέγουν τα συντρίμια της ζωής της τραυματισμένης οικογένειας, τα καθαρίζουν από τη λάσπη, τα ταξινομούν, τα τοποθετούν στον ιστορικό χρόνο και χώρο, και τα εναποθέτουν ευλαβικά εκεί όπου ανήκουν, στο μουσείο σαν αγάλματα πλέον κι όχι σαν συντρίμια σκόρπια εδώ κι εκεί. Εκεί, μέσα στο μουσείο, η μνήμη δεν στοιχειώνει και δεν μολύνει πια τη ζωή. Οι νεκροί που γίνονται ιστορία και λογοτεχνία δεν κείτονται άταφοι ανάμεσα στους ζωντανούς, μετέωροι ανάμεσα σε δυο κόσμους, σαν το άταφο σώμα του Ομηρικού Ελπήνορα και του Σοφόκλειου

Πολυνείκη. Με την ταφή οι νεκροί γαληνεύουν κι οι ζωντανοί κάνουν το χρέος τους. Γι' αυτό λοιπόν γράφουμε την ιστορία των τραυμάτων μας. Γι' αυτό δίνουμε φωνή στους νεκρούς μας με τη λογοτεχνία. Γιατί, εμείς οι άνθρωποι, θάβοντας τους νεκρούς μας, μπορούμε να ζήσουμε τη ζωή μας, κι εκείνοι, οι νεκροί μας, να πεθάνουν κανονικά. *Γαλήνη...*

ⁱ Η παρουσίαση του βιβλίου *Γαλάζια Αγελάδα* του Βασίλη Τσιαμπούση πραγματοποιήθηκε στο Λαογραφικό Μουσείο της Ξάνθης το Σάββατο 15 Φεβρουαρίου 2013. Αυτό το κείμενο γράφτηκε για τη βιβλιοπαρουσίαση και διαβάστηκε εκεί.

ⁱⁱ Ως μια καλή εισαγωγή στην προβληματική της σχέσης ιστορίας και μνήμης, καθώς και για την προσέγγιση των συγκρουσιακών θεμάτων στη διδασκαλία της Ιστορίας στην εκπαίδευση, αναφέρω τα παρακάτω βιβλία, στα οποία εμπεριέχεται πλούσια βιβλιογραφία για βαθύτερη μελέτη: Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; εκδ. Πόλις 2007 · Γιώργος Κόκκινος – Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης – Παναγιώτης Γατσωτής – Έλλη Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, εκδ. Νόγραμμα Εκδοτική, 2010 · Άγγελος Παληκίδης (επιμ.), *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου*, εκδ. Επίκεντρο 2013.

ⁱⁱⁱ Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, εκδ. Ίκαρος 1985, σελ. 121: «Ο κ. Στράτης Θαλασσινός περιγράφει έναν άνθρωπο, 5. Άντρας».

^{iv} Χάννα Άρεντ, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ / Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, εκδ. Νησίδες, 2009.